

Леся БУДНІКОВА
Ольга МАДЯР

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСОБИ У СЛОВАЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1(53)

УДК 811.162.4'373.611

DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.1.\(53\).49-55](https://doi.org/10.24144/2663-6840.2025.1.(53).49-55)

Буднікова Л., Мадяр О. Лексико-семантичний спосіб творення іменників на позначення особи у словацькій та українській мовах; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. У статті розглядається творення назв осіб у словацькій мові лексико-семантичним способом. Наводяться лексико-семантичні групи та моделі назв осіб словацької мови, утворені метафоризацією. Усі назви словацької мови зіставляються з відповідними назвами української мови.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що лексико-семантичний спосіб словотворення є одним із важливих механізмів поповнення словникового складу слов'янських мов. Він передбачає зміну значення вже існуючого слова, у результаті чого з'являється нове слово без зміни його форми. Особливо продуктивним цей спосіб є при творенні назв осіб, адже мова постійно адаптується до змін у суспільстві, відображаючи нові соціальні явища, професії, риси характеру тощо.

Метою нашої статті є порівняти творення назв осіб лексико-семантичним способом у словацькій та українській мовах. Передбачаємо розглянути назви осіб, утворені тільки метафоризацією та покласифікувати їх за словотвірними моделями. При цьому застосовується принцип опису словотвірних моделей «від назви до назви», запропонований Л.Р. Шпачук. Застосовуючи класифікацію Л.Р. Шпачук, зібраний матеріал поділяємо за сферами його використання на 5 лексико-семантичних груп: назви сфер життя і діяльності людини, назви об'єктів та предметів побуту, назви тваринного світу, назви рослинного світу, назви природних явищ і станів.

Зіставний аналіз показав, що як у словацькій, так і в українській мовах лексико-семантичні деривати утворюються на основі подібності (за зовнішністю або характером) людини з певною істотою, предметом чи рослиною, наприклад, *kocur, lišiak, varecha; баран, бик*. У словацькій та українській мовах метафоризуються назви: 1) рослин, предметів, істот, які добре відомі людині, поведки або звички яких добре вивчені людиною або відразу впадають у вічі; 2) рослин або тварин, які вирізняються своєю незвичністю, екзотичністю. Здебільшого дані назви позначають негативні риси людини, на які вказують аби людина усувала їх і більше не повторювала.

Ключові слова: спосіб словотворення, іменник, метафоризація, назва особи, модель.

Формулювання проблеми. Лексико-семантичний спосіб словотворення є одним із важливих механізмів поповнення словникового складу слов'янських мов. Він передбачає зміну значення вже існуючого слова, у результаті чого з'являється нове слово без зміни його форми. Особливо продуктивним цей спосіб є при творенні назв осіб, адже мова постійно адаптується до змін у суспільстві, відображаючи нові соціальні явища, професії, риси характеру тощо.

Аналіз досліджень. На важливість цього способу вказав ще І.І. Ковалик який зазначав, що «семантичний спосіб – це навантаження цілком новим значенням слова, яке існує в даній мові, при одночасному зберіганні здебільшого первісного значення. У результаті семантичного способу виникають омоніми, лексичні значення яких втратили зв'язок із семантикою початкового слова і не мають нічого спільного з нею» [Ковалик 1961, с. 51]. Інші мовознавці лексико-семантичний спосіб поєднують

із розширенням або звуженням первісного значення слова з процесом метафоризації та метонімізації. В.О. Горпинич, зауважує, що при лексико-семантичному способі застосовуються спеціальні словотвірні засоби, а формантом є зміна семантики [Горпинич 1999, с. 129]. Дослідниця Л.Р. Шпачук констатує, що лексико-семантичні деривати – це іменники на позначення особи, утворені на ґрунті переносних метафористичних значень твірних слів, які не тільки називають певну особу, а й характеризують її, виділяючи серед інших людей за якоюсь помітною зовнішньою або внутрішньою ознакою [Шпачук 1997, с. 4]. Л.Л. Гумецька зазначає, що переважна кількість відапелятивних особових назв в мові актів XIV – XV ст. запозичена з тваринного світу: *зубрь, лань, шашком*; від назв птахів запозичені особові назви: *ворона, горлиця*. Як засвідчує дослідниця, вони могли утворюватися від найрізноманітніших назв: рослин, предметів побутового характеру, харчів, частин тіла людини, назв людей

за родом діяльності або представників соціальних груп, переселенців з інших країн [Гумецька 1958, с. 26].

Теоретичні питання, пов'язані з лексико-семантичним способом української мови, докладно висвітлені у дисертації Л.Р. Шпачук «Лексико-семантичний спосіб творення іменників на позначення особи (на основі метафоризації)» [Шпачук 1997], в якій автор навела 607 метафоричних одиниць.

Останнім часом і у словацькому мовознавстві з'являються окремі статті, де об'єктом дослідження стають перенесені назви. Наприклад, розвідка Я. Качали «Sémantická derivácia na základe príľahlosti» [Kačala 1998], семантична деривація досліджується і в праці Ю. Фурдика «Slovenská slovotvorba» [Furdík 2004] та в праці І. Ріпки, М. Імріхової «Základy slovenskej lexikológie» [Ripka, Imrichová 2004].

Мета статті, завдання. У нашій статті порівняємо творення назв осіб лексико-семантичним способом у словацькій та українській мовах. Розглянемо назви осіб, утворені тільки метафоризацією та покласифікуємо їх за словотвірними моделями. При цьому застосовуємо принцип опису словотвірних моделей «від назви до назви», запропонований Л. Р. Шпачук. Застосовуючи класифікацію Л. Р. Шпачук [Шпачук 1997], зібраний матеріал поділяємо за сферами його використання на 5 лексико-семантичних груп:

- 1) назви сфер життя і діяльності людини;
- 2) назви об'єктів та предметів побуту;
- 3) назви тваринного світу;
- 4) назви рослинного світу;
- 5) назви природних явищ і станів.

Наводимо тільки ті словацькі назви осіб, значення яких у «Короткому словнику словацької мови» [KSSJ] кваліфікуються як переносні.

Методи та методика дослідження. Основним методом дослідження є описовий метод та його основні прийоми інвентаризації та систематизації мовних одиниць. У процесі систематизації та опису матеріалу також послідовно застосовується статистичний метод. З лінгвістичних прийомів у цій статті застосовується прийом словотвірного аналізу номінативних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Величезна роль метафори в системі номінації пов'язана з тим, що завдяки метафорі відновлюється рівновага між немотивованим, непрозорим і мотивованим, зрозумілим найменуванням. Метафора це не орнамент, не прикраса мови, так би мовити, надбудова, – метафора входить до основи основ нашого мовного мислення.

Словацьких назв осіб, утворених метафоризацією, у «Короткому словнику словацької мови» [KSSJ] позначено 190. В українській мові Л.Р. Шпачук виділила 607 таких лексем. Метафоричні назви осіб розглядаємо за лексико-семантичними групами та словотвірними моделями і порівнюємо їх у двох мовах, щоб виявити національну специфіку двох споріднених мов.

Метафоричні назви осіб у словацькій та укра-

їнській мовах лексико-семантичної групи «від назв сфер життя й діяльності людини» утворюються за такими моделями:

а) від міфонуіма до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовано 66 назв осіб, утворених за даною моделлю. Це такі назви, як *čert* – «zlý človek, samopašné dieťa» [KSSJ], *diabol* – «zlý človek» [KSSJ], *dora* – «hlúpa žena» [KSSJ], *gašpar* – «šašo» [KSSJ], *ježibaba* – «nadávka zlej, škaredej, hašterivej (starej) žene» [KSSJ], *lucifer* – «zlý človek, lotor» [KSSJ], *megeera* – «o hašterivej žene» [KSSJ], *obor* – «velikán» [VSRŠ], *popoluška* – «zaznávaná, odstrávaná osoba» [KSSJ], *popolvar* – «zaznávaný, naoko lenivý mládenec» [KSSJ], *satan* – «zlý človek, diabol» [VSRŠ], *satyr* – «zmyselník» [KSSJ], *sirena* – «zvodná žena» [KSSJ], *stridža* – «o dieťaťi, dievčaťi» [KSSJ], *striga* – «nadávka zlej nepríjemnej žene» [KSSJ], *strigón* – «nadávka zlému, nepríjemnému mužovi» [KSSJ], *šarkan* – «zlý človek» [KSSJ], *škriatok* – «nadávka dieťaťu alebo malému človeku» [KSSJ], *trpaslík* – «človek v zrástom pripomínajúci trpaslíka» [KSSJ], *valibuk* – «silák» [KSSJ], *valihora* – «silák» [KSSJ], *valivrch* – «silák» [KSSJ], *vlkolak* – «nenásytný, chamtivý človek» [KSSJ].

Таку ж кількість подібних назв осіб Л.Р. Шпачук визначила і в українській мові: *богатыр* – «про дужу, кремезну, працювиту, відважну людину» [BTC СУМ], *богиня* – «про жінку, дівчину надзвичайної, чарівної вроди» [BTC СУМ], *велемень* – 2. «Предмет або істота, що своїми розмірами переважає інші подібні предмети або істоти, 3. Про людину, яка зробила або робить щось надзвичайне, що вимагає великих здібностей, праці, мужності, великого напруження сил», *відьма* – «Про нечепурну, розхристану або сварливу, злу жінку», *песоголовець* – 2. «Про людину, що втратила свої кращі риси і людську подобу; недолюдок, виронок», *фея* – «Про жінку, яка чарує своєю грацією, красою, яка робить добро, приносить щастя тощо», *чорт* – 3. Хто-небудь умілий, жвавий, меткий, хитрий, сміливий», *яга* – «Про злу сварливу жінку» [BTC СУМ];

б) від назви професії або роду діяльності людини до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовано 10 назв осіб, утворених метафоризацією на основі подібності поведінки представників професій або роду діяльності: *fiškál* – «múdry alebo prefikávaný šlovek, špekulant» [KSSJ], *fidlikár* – «fušer» [KSSJ], *kat* – «mučiteľ, tyran» [KSSJ], *šarha* – «ukrutný človek» [KSSJ], *šašo* – «nevážne sa správajúci človek, pajác» [KSSJ], *tútor* «ochranca, zástanca» [KSSJ], *tútorka* – «ochrankyňa» [KSSJ], *vážen* – «muž, ktorý je vážnym niečoho» [KSSJ], *váženka* – «žena, ktorá je vážnou niečoho» [KSSJ].

В українській мові Л.Р. Шпачук зафіксувала 48 таких лексичних одиниць: *адвокат* – 2. «Про людину, що заступається за кого-небудь, захищає когось», *глашатай* – «Той хто прилюдно проголошує що-небудь і бореться за його здійснення», *клоун* – 2. «Про людину, що вдає блазня або своєю

поведінкою схожу на блазня», *комедіант* – 1. «Про людину, що своєю поведінкою, вчинками схожа на штукаря, фокусника, 2. Удавальник, лицемірик», *крамар* – 2. «Про безпринципну людину, що ради власної вигоди торгує своєю совістю, переконанням талантом», *фігляр* – 2. «Кривляка, пустун», *фокусник* – 2. «Той, хто вдається до незвичайних дій, вивертів, хитрощів», *циркач* – «Спритна людина, здатна на будь-які витівки» [BTC СУМ];

в) від біблійної назви до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовано 15 лексем, які за подібністю зовнішності або поведінки з біблійними особами сьогодні позначають осіб у переносному значенні: *anjel* – “dobrý človek” [KSSJ], *anjeliček* – “o dieťaťi” [KSSJ], *apoštol* – “hlásateľ, šíriteľ nejakej idey” [KSSJ], *farizej* – “pokrytec” [KSSJ], *goliáš* – “silák”, *juddáš* – “zradca” [KSSJ], *kain* – “vrah” [VRSR], *lazár* – “zmrzačený alebo chorý človek” [KSSJ], *madona* – “cnostná a pekná žena” [KSSJ], *rebeka* – “zlá papuľnatá žena”, *samson* – “silák” [KSSJ], *šalamún* – “múdry, vynachádzavý človek” [KSSJ].

В українській мові зафіксовано майже 20 таких назв осіб: *ангел* – 2. «Захисник або заступник; охоронець», 3. «Про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне» [BTC СУМ], *ангелятко* – «Про дівчинку або хлопчика, які відзначаються своєю красою, невинністю, ніжністю» [BTC СУМ], *йуда* – «Зрадник, запродавець» [BTC СУМ], *каїн* – «Про братовбивцю, зрадника, злочинця» [BTC СУМ], *фарисей* – «Лицемірна людина, ханжа» [BTC СУМ];

г) від назви соціального статусу до назви особи

У словацькій мові є 10 назв осіб, утворених за цією моделлю: *barón* – «človek, ktorý správa ako baron» [KSSJ], *chleboďarca* – “dobrodejný človek” [KSSJ], *otrok* – “človek celkom ovládnutý niečim, závislý od niekoho” [KSSJ], *otrokár* – “utláčateľ, tyran” [KSSJ], *plebej* – “prostý, chudobný človek” [KSSJ], *sedmoslivkár* – “bedný človek”, *stroskotanec* – “človek, ktorý všetko stratil” [KSSJ].

В українській мові Л.Р. Шпачук наводить такі назви осіб, як *вельможа*, *князь*, *хан* (утворені від назв осіб, наділених владою); *деспот*, *сампан*, *тиран* (із значенням «жорстока або свавільна людина»); *блазень*, *раб*, *холуй*, *холоп* (утворені від назв осіб низького соціального стану на основі ознак «підлабузництво, улесливість, плазування перед ким-небудь» [Шпачук 1997];

г) від назви релігійної належності до назви особи

У словацькій мові зафіксовано 10 назв осіб, утворених за даною моделлю, наприклад, *mučenica* – «trpiteľka» [KSSJ], *mučeník* – «trpiteľ» [KSSJ], *poľán* – «bezbožný človek» [KSSJ], *svetec* – «kto vyniká spravodlivosťou, mravnosťou» [KSSJ], *svätica* – 1. «kto vyniká spravodlivosťou, mravnosťou», 2. «svätušká» [KSSJ].

В українській мові це назви осіб типу *еретик* – 2. «Людина, яка відступає від панівних чи загаль-

ноприйнятих поглядів, правил, положень», *рenegат* – 2. «Людина, яка зреклася своїх релігійних уявлень, свого віросповідання; відступник», *фанатик* – 2. «Людина, пристрасно віддана якій-небудь справі, захоплена якоюсь ідеєю» [BTC СУМ]. А назви *святенник*, *святенниця*, як зазначає Л.Р. Шпачук, утворені на основі дериватів із спільним значенням «лицемірна людина, ханжа».

д) від назви родинної належності до назви особи

У словацькій мові до таких належать лексеми типу *baba* – «zbabelec, bojazlivec, slaboch» [KSSJ], *tamka* – «staršia žena» [KSSJ], *synák* – «oslovenie chlapca» [KSSJ], *teta* – «dospela žena v oslovení deťmi» [KSSJ], *tatko* – “prezývka staršieho spolupracovníka” (майже 10 назв).

Подібні назви наявні і в українській мові. Як зауважила Л.Р. Шпачук, твірні основи, від яких вони походять, – загальноживані слова спільнослов'янського походження. При їх становленні зберігається співвіднесеність слова з особою тієї ж статі і того ж віку; емоційний компонент семантики цих слів актуалізувався і став підґрунтям для утворення дериватів на позначення особи – *брат* – 2. «Близка, своя людина; одностудець, друг», *дід* – «Убогий, безпритульний чоловік похилого віку; старець», *дочка* – 2. «Ласкаве звертання літньої людини до молодої жінки або дівчини, 3. Жінка, що тісно кровно зв'язана зі своїм народом, своєю країною», *сестра* – 3. «Ласкаве звертання до сторонньої особи жіночої статі» [Шпачук 1997, с. 17];

е) від назви істоти за віком або статтю до назви особи

Словники словацької мови фіксують 10 метафоричних назв осіб такого типу. Найуживаніші серед них: *baba* – «zbabelý, bojazlivý človek», *decko* – “o dospelom človeku, veľké dieťa”, *mláďa* – “o mladom neskúsenom človeku”, *neviniaťko* – «nevinný alebo nevunu pestierajúci človek» [KSSJ]. В українській мові найуживанішими назвами осіб такого типу є *баба* – «слабкий, нерішучий, боязкий чоловік або хлопець», *дитина* – «наївна, недосвідчена людина».

Окрім того, в українській мові Л.Р. Шпачук виділяє серед даної лексико-семантичної групи ще й інші моделі, наприклад, такі як «від назв послідовників суспільно-політичних течій, ідейно-художніх напрямів і філософських учень – до назви людини», де зараховує назви осіб типу *гуманіст*, *матеріаліст*, *сентименталіст*, *скептик*, *фашист*, та модель «від назви людини з певними фізичними або психічними вадами – до назви людини» – *дебіл*, *ідіот*, *євнух*, *монстр*, *садист* [Шпачук 1997, с. 16–17].

Другу групу становлять назви осіб лексико-семантичної групи «від назв об'єктів і предметів побуту», які у словацькій та українській мовах утворюються за такими моделями:

а) від назв предметів із дерева до назви особи

У словниках словацької мови зафіксовано такі назви осіб, утворені за даною моделлю: *druk* – «nadávka hlúpemu človeku» [KSSJ], *štangľa* –

«vysoký chudý človek» [KSSJ]. В українській мові вживаються назви типу *балда, довбня, колода, пантика, пеня* із значенням «нетямуща або нечула людина» [Шпачук 1997, с. 19];

б) від назви іграшки до назви особи

У словацькій мові наявні такі назви осіб, як *pajac* – «kto vtípným konaním vzbudzuje veselost» [KSSJ], *pimprlík* – «o človeku nízkého vztstu», *robot* – «človek mechanicky konajúci svoju prácu» [KSSJ]. В українській мові вживаються назви осіб типу *дзига* – 2. «Швидка в рухах, вертлява людина», *маріонетка* – 2. «Про людину, уряд і т. ін., що сліпо виконують чийсь волю», *робот* – 2. «Людина, яка діє несвідомо, автоматично» [BTC СУМ].

в) від назви кухонного начиння або предметів шиття до назви особи

У словацькій мові часто вживаються такі метафоричні назви, як *varecha* – «všetečný človek, kto sa rád mieša do cudzích vecí» [KSSJ], *šidielce, šidlo* – «vrtký, neposedný človek» [KSSJ].

В українській мові наявні назви осіб типу *шило*;

г) від назви продукту харчування до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовані такі назви осіб, утворені за даною моделлю: *buchta* – «malá tučná žena, pohodlný, pasívna človek» [KSSJ], *buchtička* – «malá tučná žena» [KSSJ], *hlúb* – «nadávka sprostému človeku» [KSSJ], *kvargľa* – «nadávka pasívnemu človeku» [KSSJ], *suchár* – «suchopárny človek bez zmyslu pre humor» [KSSJ].

В українській мові назв осіб такого типу набагато більше: *глевтяк* – 2. «Повільна у рухах, неповоротка людина», *кваша* – 2. «Про нерішучу, кволу, безхарактерну людину», *кисляк* – 2. «Про в'ялу, нудну людину, що завжди скиглить, жаліється», *лемішка* – 2. «Про нерішучу, безхарактерну людину», *макуха* – 2. «Вайлувата, млява, безхарактерна людина», *пампушечка* – 2. «Товста пухля дитина або жінка», *сухар* – 2. «Худа, сухорлява людина», 3. «Бездушна, черства, педантична людина» [BTC СУМ]. Усі назви осіб утворені на основі зовнішньої подібності;

г) від назви старого, непридатного предмета або різних відходів до назви особи

У словацькій та українській мовах в основу утворення похідних даної моделі покладена ознака схожості за властивістю. У словацькій мові наявні назви осіб як *bobček* – «malé dieťa», *črep* – «o starom človeku» [KSSJ], *vechet* – «o menej cennom človeku». В українській мові вживаються такі назви осіб, як *барахло, дрантя, мотлох* із спільним значенням «погана, негідна людина», *дрібнота* – «незначна, невлипова людина», *шушваль* – «нікчемні, мізерні люди» [Шпачук 1997, с. 18].

Назв осіб лексико-семантичної групи «від назв тваринного світу» у словнику словацької мови зафіксовано 74. В українській мові Л.Р. Шпачук збрала 153 метафоричні назви осіб такого типу. Ці назви осіб у словацькій та українській мовах утворюються за такими моделями:

а) від назви свійської тварини до назви особи

У словацькій мові зафіксовано 15 назв, які називають осіб на основі їх подібності з добре відомими свійськими тваринами. Це такі лексеми, як *barán* – «tvrdohlavý alebo hlúpy človek» [KSSJ], *baránok* – «človek miernej, nevýbojnej povahy, neviniatko» [KSSJ], *cap* – «nadávka človeku», *ciciak* – «mladý, neskúsený človek, sopliak» [KSSJ], *kocúr* – «záletný muž» [KSSJ], *mačiatko* – «o drobnej prítulnej žene», *ovečka* – «mierny, tichý človek» [KSSJ], *somar* – «hlúpy človek» [KSSJ], *somarica* – «hlúpa žena», *sviňa* – «nadávka človeku» [KSSJ], *suka* – «nadávka zlej, nemravnej žene» [KSSJ], *šteňa* – «nadávka človeku» [KSSJ], *táhúň* – «veľmi usilovný človek» [KSSJ], *teľa* – «nadávka hlúpemu človeku» [KSSJ], *žriebä* – «ihravé dieťa alebo mladý človek» [KSSJ].

В українській мові назви осіб утворюються від подібних свійських тварин: *баран* – 3. «Про нерозумну, слабодуху людину», *корова* – 2. «Про незграбну, товсту або нерозумну жінку», *осел* – 2. «Про нерозумну або вперту людину», *свиня* – 2. «Неохайна людина», *собака* – 2. «Про злу, жорстоку, недобррозичливу людину», *теля* – 2. «Про молоду, недосвідчену або неспритну людину. // Про того, хто має спокійну вдачу», *ягнятко* – 2. «Про покірну, лякливую людину» [BTC СУМ];

б) від назви дикої тварини до назви особи

Словник словацької мови фіксує 15 назв осіб, утворених за даною моделлю: *dravec* – «dravý, bezohľadný človek» [KSSJ], *dromedár* – «nadávka nešikovnému človeku», *hyena* – «bezcitný človek ťažiaci z nešťastia iných» [KSSJ], *maco* – «tučný, ťarbavý človek» [KSSJ], *medved* – «ťarbavý človek» [KSSJ], *lev* – «silný, udatný človek» [KSSJ], *levica* – «udatná žena» [KSSJ], *lišiak* – «prefíkaný človek, liška» [KSSJ], *liška* – «falošný, prešibaný človek» [KSSJ], *opica* – «nadávka žene» [KSSJ], *opičiak* – «nadávka mužovi» [KSSJ], *srnča* – «o peknom dievčati» [KSSJ], *šakal* – «chamtivý, dravý človek» [KSSJ], *šelma* – 1. «zlý, surový človek», 2. «figliar, šibal» [KSSJ], *táva* – «nadávka žene», *tigrica* – «krutá alebo príťažlivá žena» [KSSJ], *vlk* – a) «chamtivý, krutý človek», b) «skúsený námorník» [KSSJ], *zajac* – «mladý, neskúsený človek», *žirafa* – «chudý, vysoký človek» [KSSJ].

В українській мові назви осіб утворюються від подібних звірів: *ведмідь* – 2. «Про незграбну, неповоротку людину», *засць* – 2. «Безквитковий пасажир або глядач у театрі, кіно тощо», *лев* – «Про дуже хоробру, безстрашну людину. 2. Людина, яка звертає на себе увагу модним одягом, манерами тощо», *лис, лисиця* – 2. «Про хитру, лукаву людину», *мавпа* – 2. «Про людину, що сліпо наслідує чужі звички, вчинки тощо, 3. Про дуже негарну людину», *тигриця* – «Про жінку, що своєю поведінкою, рисами характеру нагадує цього звіра», *шакал* – 2. «Жадібна, хижа людина» [BTC СУМ];

в) від назви свійського птаха до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовано майже 10 назв, утворених на основі схожості поведінки або зовнішності людини із свійськими птахами. Це назви, як *babuľka* – «nežné oslovenie ženy» [KSSJ], *cipka* – «o mladej žene» [KSSJ], *cipocka* – «o dievčati» [KSSJ], *hus* – «hlúpa, naivná žena» [KSSJ], *husička*

– “hlúpa žena” [KSSJ], *moriak* – “nadutý človek” [KSSJ].

В українській мові також наявні подібні назви: *курча*, *курчатко* – 2. “Наївне дівча”, *півень* – 2. “Про задиркувати й запальну людину” [BTC СУМ];

з) від назви птаха до назви особи

У словацькій мові часто вживаються назви осіб, утворені за даною моделлю: *holiča* – “nahé alebo nedostatočne oblečené dieťa” [KSSJ], *holubička* – “nežné oslovenie ženy” [KSSJ], *holúbätko* – “nežné oslovenie dieťaťa, ženy” [KSSJ], *lastovička* – “o mladej peknej žene” [KSSJ], *lastovienka* – “oslovenie ženy” [KSSJ], *páva* – “pyšná žena” [KSSJ], *pávica* – “pyšná žena” [KSSJ], *prepelica* – “mladá vrtká žena alebo dievča” [KSSJ], *sokol* – “smelý, statný junák” [KSSJ], *sova* – “mrzutý človek (obyč. nadávka žene)” [KSSJ], *sovička* – “nadávka žene” [KSSJ], *trasorítka* – a) “nesmelý človek, bojko”, b) “afektovaná alebo parádová žena” [KSSJ], *vtáček* – “prefikanec” [KSSJ], *vták* – “prefikanec, huncút” [KSSJ].

В українській мові Л. Р. Шпачук виділяє подібні лексеми: *горлиця* – 2. «Ласкаве звертання до дівчат та жінок», *орел* – 3. «Про сильну, мужню людину», *пав* – «Горда, пихата людина. // Жінка з гордовитою і плавною поставою», *пануга* – 2 «Той, хто не має власної думки і повторює чужі слова», *сокіл* – 3. «Юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю, молодечеством», *сорока* – 2. «Про надмірно балакучу людину (переважно жінку)» [BTC СУМ];

г) від назви плазуна до назви особи

«Короткий словник словацької мови» фіксує 10 назв осіб, утворених за даною моделлю: *červíček*, *červík*, *červíček* – “úbohý človek” [KSSJ], *had* – “falošný človek” [KSSJ], *háďa* – “o dieťaťi” [KSSJ], *chameleón* – “človek menajúci svoje názory podľa okolností” [KSSJ], *jašterica* – a) “falošná, zlomyselná žena”, b) “vrtká žena” [KSSJ], *zmija* – “falošný človek, zradca” [KSSJ].

В українській мові наявні назви осіб типу *гадюка* – 2. «Про злу, підступну людину», *гадючення* – 2. «Про злу підступну молоду людину», *змія* – 3. «Про злу, підступну людину. // Про хитрого ворога», *плазун* – 2. «Той, хто по-рабському схиляється перед ким-небудь, догоджає комусь, принижується, вислужується перед кимсь», *хамелеон* – 2. «Безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання» [BTC СУМ];

д) від назви водної істоти до назви особи

У словнику словацької мови зафіксовано 6 таких назв осіб: *mäkkýš* – «slaboch» [KSSJ], *pulec* – “malé dieťa”, *štuka* – “nečakane iniciatívny, kritický, úspešný človek” [KSSJ], *úhor* – “úlisný človek” [KSSJ], *žaba*, *žabča*, *žabka* – “nedospelé dievča” [KSSJ], *žralok* – “nenásytný, bezohľadný človek” [KSSJ], *žubrienka* – “o malom dieťaťi, dievčati” [KSSJ].

В українській мові найуживанішими назвами осіб, утвореними за подібністю з рибами, є, *кит* – 2. “Про особу, що відіграє дуже важливу роль у якій-небудь галузі, сфері діяльності”, *тараня* – 2. “Про худу, високу людину” [BTC СУМ].

е) від назви комахи до назви особи

У словацькій мові найчастіше вживаються назви осіб, утворені за зовнішньою подібністю або поведінкою з комахами: *bľša* – “niečo drobné” [KSSJ], *bzdocha* – “nadávka zapáchajúcemu človeku” [KSSJ], *hnida* – “bezvýznamný alebo priživnícky človek” [KSSJ], *pavúk* – “priživník, koristník” [KSSJ], *sršeň* – “popudlivý človek” [KSSJ], *trúd* – “leňoch, povalač, priživník” [KSSJ].

В українській мові вживаються подібні назви осіб, як *гнида* – 2. «Уживається як лайливе слово», *трутень* – 2. «Людина, що живе за чужий рахунок, чужою працею; нероба, паразит» [BTC СУМ].

Метафоричні назви осіб лексико-семантичної групи «від назв рослинного світу» утворюються за такими моделями:

а) від загальноживаної назви рослини до назви особи

У словацькій мові часто вживаються назви осіб, утворені за даною моделлю, такі як *chren* – «ťuťmák, hlupák» [KSSJ], *mrkva* – “nadávka neschopnému človeku” [KSSJ], *púpä* – 2. “o dieťaťi”, 3. “o dospievajúcom dievčati” [VSRS], *púpätko* – 2. “o dieťaťi”, 3. “o dospievajúcom dievčati” [KSSJ].

В українській мові найуживанішими назвами є *жовтяк* – 2. “Про худу, виснажену хвору людину, яка має бліде з жовтизною обличчя”, *лопух* – 2. “Про некмітливую людину; простак, роззява”, *печериця* – 2. “Стара, зморщена або товста й присадкувата людина”, *реп'ях* – 3. “Про причіпливу людину”, утворені на основі зовнішньої схожості (подібності) денотатів [Шпачук 1997, с. 20];

б) від назви екзотичної рослини до назви особи

Словник словацької мови фіксує метафоричні назви осіб типу *citlivka* – “precitlivená osoba” [KSSJ], *fialka* – “morálne pochybná osoba” [KSSJ], *timóza* – “citlivá osoba” [KSSJ].

В українській мові вживаються такі лексеми, як *лілія* – «Про кого- чи що-небудь, кольором або ніжністю схоже на квітку цієї рослини», *мімоза* – 2. «Про вразливу, недоторкану людину», *нарцис* – 2. «Про самозакоханого чоловіка, юнака, що милується собою» [BTC СУМ], в обох мовах означає закоханих у себе людей.

Назв осіб лексико-семантичної групи від назв природних явищ та станів у словацькій мові небагато. Словник словацької мови фіксує назви *hviezda* – “vynikajúci a populárny umelec, športovec” [KSSJ], *lúmen* – “kto vyniká bystrosťou” [KSSJ], *stálica* – “umelec so stálou vysokou výkonnosťou a popularitou” [KSSJ].

В українській мові наявні назви осіб типу *зірка*, *зоря*, *світло* із значенням “дуже видатна, прославлена в якій-небудь сфері діяльності людина”. До слів цієї групи належать також і іменники типу *сльота* – 2. “Набридлива, надокучлива людина” і *твань* – 3. “Про розпусну або мерзенну, підлу людину чи середовище з таких людей” [BTC СУМ] із виразною пейоративною оцінкою [Шпачук 1997, с. 21].

Висновки. Отже, як у словацькій, так і в українській мовах лексико-семантичні деривати

утворюються на основі подібності (за зовнішністю або характером) людини з певною істотою, предметом чи рослиною, наприклад, *kocur*, *lišiak*, *varecha*; *баран*, *бик*. У словацькій та українській мовах метафоризуються назви: 1) рослин, предметів, істот, які добре відомі людині, поведки або звички яких добре вивчені людиною або відразу впадають у вічі; 2) рослин або тварин, які вирізняються своєю незвичністю, екзотичністю. Здебільшого ці назви позначають негативні вчинки людини, на які вказують, аби людина усувала їх і більше не повторювала. Також у деяких випад-

ках і в словацькій, і в українській мовах одна назва має по два метафоричні значення. Відмінність між словацькою та українською мовами полягає в тому, що дуже часто в українській мові та сама назва вживається для називання і особи чоловічої статі, і особи жіночої статі, наприклад *в'язень своїх мрій*, а у словацькій мові для кожної особи існує окрема назва: *tutor*, *tutorka*, *väzeň*, *väzenka*, *strídža*, *striga*, *srigôň*. Ті назви, які метафоризуються у словацькій мові, не завжди метафоризуються в українській мові, наприклад *mrkva* – “nadávka neschopnému človeku” [KSSJ].

Література

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Посібник для студентів філологічної спеціальності. Київ: Вища школа, 1999. 208 с.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
3. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. 84 с.
4. Шпачук Л.Р. Лексико-семантичний спосіб творення іменників на позначення особи (на основі метафоризації): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Кривий Ріг, 1997. 22 с.
5. Furdík J. Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Prešov, Nauka 2004. 201 s.
6. Ripka I., Imrichová, M. Základy slovenskej lexikológie. Prešov 2004. 155 s.
7. Kačala J. Sémantická derivácia na základe príľahlosti. Slovenská reč, 63, 1998, č. 2, s. 65–75.

Джерела

ВТС СУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. 1440 с.
KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. 3 vyd. Bratislava: Veda SAV, 1997. 944 s.

References

1. Horpynych V.O. (1999) Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfonologia: Posibnyk dla studentiv filolohichnoji specialnosti [Modern Ukrainian Literary Language. Morphology. Word Formation. Morphophonology: A Handbook for Students of Philological Specialties]. Kyiv: Vyshcha shkola. 208 s. [in Ukrainian]
2. Humetska L.L. (1958) Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [An Essay on the Word Formation System of the Ukrainian Legal Language of the 14th–15th Centuries]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. 298 s. [in Ukrainian]
3. Kovalyk I.I. (1961) Vchennia pro slovotvir [The Theory of Word Formation]. Lviv: Vy-vo Lviv. un-tu. 84 s. [in Ukrainian]
4. Shpachuk L.R. (1997) Leksyko-semantychnyi sposib tvorennia imennykiv na poznachennia osoby (na osnovi metaforyzatsii): Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk [Lexico-Semantic Way of Creating Nouns Denoting a Person (Based on Metaphorization): Abstract of the Dissertation... Candidate of Philological Sciences]. Kryvyi Rih. 22 s. [in Ukrainian]
5. Furdík J. (2004) Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia) [Slovak Word Formation (Theory, Description, Exercises)]. Prešov: Nauka. 201 s. [in Slovak]
6. Ripka I., Imrichová M. (2004) Základy slovenskej lexikológie. [Basics of Slovak Lexicology]. Prešov. 155 s. [in Slovak]
7. Kačala J. Sémantická derivácia na základe príľahlosti [Semantic Derivation Based on Adjacency]. Slovenská reč, 63, 1998, č. 2, S. 65–75 [in Slovak]

Sources

VTS SUM – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / Uklad. i hol. red. V. T. Busel. Kyiv – Irpin: VTF Perun, 2001. 1440 s. [in Ukrainian].
KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka [Short Dictionary of the Slovak Language]. 3 vyd. Bratislava: Veda SAV, 1997. 944 s. [in Slovak].

LEXICAL AND SEMANTIC METHOD OF NOUN FORMATION FOR THE DESIGNATION OF PERSONS IN SLOVAK AND UKRAINIAN

Abstract. The article discusses the creation of personal names in Slovak using the lexical and semantic method. It presents the lexical and semantic groups and models of personal names in the Slovak language formed through metaphorization. All Slovak names are compared with their corresponding names in Ukrainian language.

The relevance of the study is determined by the fact that the lexical and semantic method of word formation is one of the important mechanisms for enriching the vocabulary of Slavic languages. It involves changing the meaning of an already existing word, resulting in a new word without altering its form. This method is especially productive in the formation of personal names, as language constantly adapts to changes in society, reflecting new social phenomena, professions, character traits, etc.

The aim of this article is to compare the creation of personal names using the lexical and semantic method in Slovak and Ukrainian. It examines personal names formed solely through metaphorization and classifies them according to word-formation models. The principle of describing word-formation models "from name to name," proposed by L.R. Shpachuk, is applied. Using Shpachuk's classification, the collected material is divided into 5 lexical and semantic groups based on the areas of their usage: names of spheres of human life and activity, names of objects and household items, names of animals, names of plants, and names of natural phenomena and states.

The contrastive analysis shows that in both Slovak and Ukrainian languages, lexical and semantic derivatives are formed on the base of similarity (in appearance or character) of a person to a certain being, object, or plant. For example, *kocur*, *lišiak*, *varecha*; *баран*, *бик*. In both languages, names are metaphorized from: 1) plants, objects, or beings whose habits or characteristics are well known to humans or immediately noticeable; 2) plants or animals that stand out due to their unusualness or exoticism. These names mostly denote negative traits of a person, highlighting them so that the person would remove them and not repeat them.

Keywords: method of word-formation, noun, metaphorization, personal name, model.

© Буднікова Л., 2025 р., © Мадяр О., 2025 р.

Лєся Буднікова – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; lesya.budnikova@uznnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

Lesia Budnikova – Candidate of Philology, Associate Professor of the Slovak Filology Department of Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; lesya.budnikova@uznnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-5964-1019>

Ольга Мадяр – кандидат філологічних наук, доцент Інституту центральноєвропейських студій Пряшівського університету, Пряшів, Словаччина; olha.madyar@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9795-4182>

Olha Madyar – Candidate of Philology, Associate Professor at the Institute of Central European Studies, Prešov University, Prešov, Slovakia; olha.madyar@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9795-4182>